

NİZAMÜLMÜLK'ÜN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİNİN KAPİTALİZM VE SOSYALİZM İLE KARŞILAŞTIRILMASI

COMPARISON OF NIZAMÜLMÜLK'S ECONOMIC VIEWS WITH CAPITALISM AND SOCIALISM

Serkan DİLEK

Kastamonu Üniversitesi

İİBF

İktisat

serkan.dilek@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0393-4509

Murat FİDAN

Kastamonu Üniversitesi

İİBF

İktisat

fidanm51@yandex.com

ORCID: 0000-0003-1545-9749

ÖZ

Geliş Tarihi:

01.05.2023

Kabul Tarihi:

10.10.2023

Yayın Tarihi:

25.03.2024

Anahtar Kelimeler

Nizamülmülk,
Siyasetname,
Selçuklu Devleti
Ekonomisi,
Kapitalizm,
Sosyalizm

Keywords

Nizam al-Mulk,
Siyâsat-nâma,
Seljuk State
Economy,
Capitalism,
Socialism

Nizamülmülk, Selçuklu Devleti devrinde 29 yıl vezirlik yapmış ve devletin hem idarî hem iktisadî yapısına önemli katkılar sağlamıştır. Nizamülmülk'ün Siyasetname eseri, Melikşah'a devlet idaresinin nasıl yapılması gerektiğini anlatılan siyaset bilimi ile alakalı bir eserdir. Eserde iktisadî meseleler de yer almaktadır. Batılı kaynaklar iktisat biliminin Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" isimli eseriyle başladığını iddia etmektedir. Fakat İbni Haldun, İbni Teymiyye, İmam Gazali gibi çok sayıda bilim adamının, Adam Smith'in sahip olduğu görüşleri çok daha önceleri ileri sürdüğü görülmektedir. Literatürde Doğulu düşünürlerin iktisadî görüşleri yeterince yer almamaktadır. Selçuklu Devletinin yöneticilerinden biri olan ve kendisinden sonra gelen Türk Devlet yöneticilerini etkilemesine rağmen Nizamülmülk'ün iktisadî görüşleri Türk-İslam düşünür ve bilim dünyası literatüründe yeterince tartışılmamıştır. Bu çalışmanın amacı Nizamülmülk'ün iktisadî görüşlerinin Kapitalizm ve Sosyalizm'in ekonomik görüşleriyle karşılaştırılarak tartışılmasıdır. Sonuç olarak Nizamülmülk'ün iktisadî görüşlerinin İbni Haldun gibi Müslüman bilim adamlarının iktisadî görüşlerine benzerliklerinin olduğu görülmüştür. Nizamülmülk'ün iktisadî görüşlerinin Kapitalizm ve Sosyalizmden farklılaştığı, ancak Kapitalizm ile benzer bazı noktalar içerdiği görülmüştür.

ABSTRACT

Nizamülmülk served as vizier for 29 years during the Seljuk Empire and made significant contributions to both the administrative and economic structure of the state. Nizamülmülk's Siyasetname is a work of political science that explains to Melikşah how the state administration should be done. Economic issues are also included in the work. Western sources claim that economic science started with Adam Smith's "Wealth of Nations". However, it is seen that many scientists such as Ibn Khaldun, Ibn Taymiyya and Imam al-Ghazali put forward the views of Adam Smith much earlier. The economic views of Eastern thinkers are not sufficiently covered in the literature. Although Nizamülmülk was one of the rulers of the Seljuk State and influenced the Turkish State rulers who came after him, his economic views have not been sufficiently discussed in the literature of Turkish-Islamic thinkers and scientific world. The aim of this study is to discuss Nizam al-Mulk's economic views by comparing them with the economic views of capitalism and socialism. As a result, it has been observed that Nizam al-Mulk's economic views have similarities with the economic views of Muslim scholars such as Ibn Khaldun. Nizam al-Mulk's economic views differ from those of Capitalism and Socialism, but have some similar points with Capitalism.

DOI: <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1290760>

Atıf/Cite as: Dilek, S., & Fidan, M. (2024). Nizamülmülk'ün iktisadî görüşlerinin kapitalizm ve sosyalizm ile karşılaştırılması. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 14(1), 56-68.

Giriş

İktisat veya ekonomi olarak ifade edilen kavram geçmişten günümüze, insanoğluna özellikle de onun ihtiyaçlarına göre şekillenmiş bir kavramdır. Avrupa’da bir bilim dalı olarak kabul edilmesinden önce de iktisat veya ekonomi olarak ifade edilen kavram farklı uygulamalar altında kullanılmıştır. Bilim dalı olarak iktisat veya ekonomiye ait görüş ve düşünceler değişik zamanlarda farklı ekoller aracılığı ile ifade edilmiştir. Bu görüşlerin ortaya çıktığı okulların karşıt fikirler ile iktisat ilmine zenginlikler kattığı da bir gerçektir. Özellikle 19. yüzyıl sonlarından itibaren Klasik, Neoklasik ve Keynesyen iktisadî görüşlerin, “ana akım” veya “Ortodoks iktisat” olarak ifade edildiği görüşleriyle küresel ve yerel düzeyde ülkelerin ekonomi politikalarına etki ettiği görülmektedir. Dolayısıyla, sömürgeciliğin de etkisiyle soylu, zengin, bilgili, güçlü ve her şeyin doğrusunu bilen olarak kabul edilmeye başlanan Avrupalı ve onun iktisat öğretileri ağırlıklı olarak bu anlayış üzerine şekillenmiş, iktisat öğretisinin % 95’ine “ana akım iktisat okulları” hakim olmuştur (Mearman, 2007: 2). Ancak, ana akım öğretilerinin günümüz sosyo-ekonomik gelişmeler karşısındaki yetersizliği ve problemlere cevap verememesi, yeni arayışları kaçınılmaz kılmaktadır.

İslam dünyası olarak ifade edebileceğimiz ve geniş coğrafyalarda farklı kültürel birikimlerle zenginleştirilen ve sentezlenen iktisadî yaklaşımlar ve dünyanın geçmişten beri sahip olduğu iktisadî zenginliğe ait uygulama örneklerinin etkileri giderek güçlenmektedir. Bu zengin birikim zaman zaman Avrupa ve Amerika gibi ülkelerdeki düşünürleri etkilemekte, Heterodoks olarak adlandırılan muhalif ekonomik görüşlerin popülerliğini arttırmaktadır. Araştırma ve incelemenin zorluğu ve bu popülerlikten etkilenen büyük kesimler kendi çabalarıyla, ana akım öğretilerin dışında başka bir iktisadî uygulama ve anlayışın varlığından haberdar olmamaktadır. Faiz oranı düştüğü zaman yatırımların artacağı düşüncesini değişmez ve en doğru bir kanun gibi gören günümüz insanları, günümüz ekonomik krizleriyle boğuşan, deflasyon sorunuyla uğraşmak zorunda olan gelişmiş ülkelerin faiz oranlarını sıfıra yaklaştırdığı (hatta negatif yaptığı) durumlarda bile yatırımlarında artışların olamadığı gerçeğini görememekte, aksini düşünmemekte ve yorumlayamamaktadır. Alternatif iktisadî düşüncelerin de olabileceği bilincinde olmayan çağımız insanları, karşılaştıkları farklı boyut ve etki gücüne sahip krizlerini anlayamaz, açıklayamaz duruma gelmişlerdir.

Ana akım iktisat mevcut yaklaşımlarında insanı rasyonel bir varlık olarak görmektedir. Bu yönüyle insanın toplumdan bağımsız bir iktisadî anlayışı ortaya koyabileceği yaklaşımıyla hareket etmektedir. Ancak Polanyi’nin “gömülülük” kavramında da ifade edildiği gibi; “*iktisat, toplumun yaşamından, kültüründen, geleneklerinden kısacası toplumun kendisinden bağımsız değildir*” düşüncesine göre insanın iktisadî davranışları sosyal ilişkilerinin içine gömülü olduğu düşüncesini karşımıza çıkarmaktadır. Bilim dalı haline gelmeden önce iktisat, politik niteliğiyle teorik bir süreci olamayan genel bir birikim üretmiştir (Polanyi, 1957: 272). İlerleyen zamanlarda iktisat bilimi üzerine çalışmaların yoğunlaşmasına bağlı olarak araştırmacılar, insanın ana aktör olduğu ve iktisadî gelişmeleri şekillendiren iktisat-insan ilişkisine odaklanarak konu ile ilgili çalışmalara ağırlık vermişlerdir.

Dinamik bir iktisadî zenginliğin olduğu toplumlarda içinde yaşadığı zaman, mekan ve olayları siyasî, askerî ve iktisadî gelişmeleri de dikkate alarak kaleme alan, yaşadığı toplumun iktisadî birikimleri hakkında bilgiler veren pek çok yazar ve düşünürün eseri günümüze ulaşmıştır. Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk “*Siyasetname*” adlı eserinde yaşadığı toplumun kültürel ve dini inancının iç içe geçmiş birlikteliği, yaratıcıya karşı sorumluluk anlayışının esas olduğu devlet felsefesine sahip idarecilerin insanı merkezine alan bir anlayış kapsamında toplumun refahına yönelik üretilen fikirlerinin pratik hayattaki uygulamalarından örnekler vermiştir. Sultan Melikşah’a yazılmış bu eser, sultanın nasıl bir idareci olması gerektiği ve halka karşı olan sorumluluklarından, yönetim sisteminden, memurların vaziyetlerinden, vb. konuların anlatıldığı ve sultana öğütlerin verildiği 51 fasıldan oluşmaktadır.

Nizamülmülk, Selçuklu Devletinde Alpaslan ve Melikşah’ın uzun süre vezirliğini yapmış ve Türk siyasi tarihi açısından önemli bir şahsiyettir. Düşünceleri kendisinden sonraki Selçuklu ve Osmanlı devlet yöneticilerini de etkilemiştir. Günümüzde bile siyasî görüşleri dikkate alınmaktadır. “*Siyasetname*” isimli eser, Nizamülmülk’ün vezirlik döneminin sonlarına doğru yazıldığı için bir taraftan Nizamülmülk’ün birikim ve tecrübesini bizlere aktarırken diğer taraftan da onun kurduğu devlet düzeni hakkında bize fikir veren bir başyapıt konumundadır (Canatan, 2009: 197).

Nizamülmülk’ün siyaset ve yönetim bilimleri açısından önemi nedeniyle görüşleri hakkında çok sayıda akademik çalışma yapılmıştır (Canatan, 2009; Ekiz, 2010; Jafri, 1990; Kömürcüoğlu ve Kömürcüoğlu, 2009; Özmen, 2014;

Şimşir, 2015; Göksoy, 2017; Morsalpour, 2017; Forouzani and Pirouzan, 2017; Saidovich, 2021; Şen, 2022). Nizamülmülk'ün iktisadî görüşleri hakkında kısıtlı sayıda akademik çalışma mevcuttur (Şahin, 2021). Şahin'in (2021) çalışması ise Nizamülmülk'ün iktisadî görüşlerinin diğer iktisat okulları ile karşılaştırmasına yöneliktir. Çalışmamız Nizamülmülk'ün iktisadî fikirlerinin Kapitalizm ve Sosyalizm ile karşılaştırmasına yönelik olduğu için Şahin'in çalışmasından farklılaşmıştır.

Avrupa'da ilk iktisat kitabı olarak kabul edilen "*Ulusların Zenginliği*" eserini Adam Smith yazmıştır. Ancak ondan çok daha önceleri İbni Haldun, İmam Gazali, İbni Teymiyye gibi doğulu bilim adamlarının iktisat hakkında benzer görüşleri dile getirdiği görülmüştür. İktisat bilimine Müslüman bilim adamlarının yaptıkları katkıların ihmal edilmesi iktisat bilimi açısından önemli bir eksikliklerdir. Araştırmamızın amacı Nizamülmülk'ün iktisadî fikirlerinin Kapitalizm ve Sosyalizm ile karşılaştırılmasıdır. Böylece İktisat bilimine Müslüman bilim adamlarının yaptığı katkıların yeterince değer verilmemesinden kaynaklanan sorunun çözümüne katkıda bulunulacaktır. Ayrıca Nizamülmülk'ün sadece siyaset bilimi değil iktisat bilimi açısından da önemli katkıları olduğunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Çalışmamız Nizamülmülk'ün siyaset ve iktisat bilimleri açısından önemini ele alınması ile başlayacaktır. Daha sonra da Nizamülmülk'ün yazdığı "*Siyasetname*" eseri incelenerek içinde barındırdığı iktisadî görüşler üzerinde durulacaktır. Bu inceleme esnasında literatürde Nizamülmülk hakkındaki araştırmalardan yararlanılacaktır. Vergiler, kamu harcamaları, mülkiyete bakış açısı, kamu malları başlıkları altında yapılacak incelemede Nizamülmülk'ün görüşlerinin Kapitalizm ve Sosyalizm ile benzerlikleri irdelenecektir.

Nizamülmülk'ün İktisadi Görüşlerinin Temelleri ve Önemi

Nizamülmülk, Horasan'ın Tus iline ait Radkan köyünde 1018 senesinde doğmuştur. Tus şehri, Horasan'ın kültür ve medeniyet merkezi ve çok sayıda ilim adamının (Firdevsi, Ebû Ca'fer et-Tûsî, Esedi-i Tûsî, Gazzâlî, Şerefeddin et-Tûsî, Nasîrüddîn-i Tûsî ve Alâeddin et-Tûsî vb) yetiştiği yer YERDİR olmasından ileri gelmektedir. Babası Ali Bin İshak da Gaznelilerin Tus şehrindeki önemli yöneticilerinden biridir (Kömürçüoğlu ve Kömürçüoğlu, 2009: 51; Dhia'Athifa and Ghazali, 2018: 87, Şimşir, 2015: 70; Armağan, 2016: 94; Morsalpour, 2017: 44). Babasının destekleri ile Tus, Halep, İsfahan, Nişapur, Bağdat gibi önemli ilim merkezlerinde iyi bir eğitim almıştır. Nizamülmülk aynı zamanda hafızdır (Gökcan, 2018: 27; Can, 2021: 108). Kendisine devrin önemli ilim adamları (Ebu'l-Feth bin İsmail el-Halebi, Muhammed bin Ali bin Muhammed vs) ilmi katkılarda bulunmuştur. Kardeşi Ebu'l-Kasım da devrin önemli ilim adamlarından biri biridir. Kısaca Nizamülmülk aldığı iyi eğitim sayesinde Yunan, Hint, Çin, Arap, Fars, Türk kültür ve medeniyetine dair bilgi sahibi olan entelektüel bir kişidir.

Babasının iyi ve tanınmış bir idareci olması ve kendisinin de çok iyi eğitim almasının etkisiyle Çağrı Bey tarafından idarî görevlere atanmıştır. Hatta Çağrı Bey, oğlu Alpaslan'a Nizamülmülk'ü bir baba gibi düşünerek sözünü dinlemesi gerektiğini tavsiye etmiştir (Şen 2022: 84). Alpaslan tarafından vezirlik makamına getirilen Nizamülmülk, Alpaslan'ın ölümünden sonra Melikşah devrinde de vezirlik yapmıştır (Jafri, 1990: 150-151, Ekiz, 2010: 3-4). Nizamülmülk'ün 29 sene vezirlik yaptığı sürede Büyük Selçuklu Devleti giderek büyümüş hatta bir cihan devleti haline gelmiştir (Gökcan, 2018: 27-28). Asıl adı Ebu Ali Kıvamuddin Hasan bin Ali bin İshak et-Tusi'dir, ancak halife Kaim bi-Emrillah tarafından kendisine "*Nizamülmülk*" ve "*Kıvamü'd-Devle*" lakapları verilmiştir (Canatan, 2009: 196).

İyi bir eğitim almış olan Nizamülmülk, Müslümanların eğitimini sağlayan Nizamiye medreselerini (Bağdat, Belh, Nişapur, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Amül, Musul) kurmuştur (Sikand, 2004: 119). Nizamiye medreselerinin üç tane kurulma nedeni vardır. Birincisi; ülkede bilimsel araştırmaların gelişmesi ve eğitim seviyesinin yükseltilmesidir. İkincisi ülkede ortaya çıkan fitne saçan Batınî hareketine ve Fatimilerin propagandasına karşı önlem almaktır (Sikand, 2004: 119, Okumuşlar, 2008: 142; Keleş, 2009: 172). Üçüncüsü ise devlet görevlerinde yer alacak kişilerin iyi bir eğitimden geçmesini sağlamaktır (Anzar, 2003: 3, Okumuşlar 2008: 143). İslam Dünyasında Nizamiye medreselerinden önce kurulmuş medreseler vardır ama Nizamiye medreselerini öne çıkartan husus kurumsal olarak geliştirilmiş olmalarıdır (Okumuşlar, 2008: 140). Nizamiye medreseleri, Ehli Sünnet düşüncesinin Şii düşüncesi karşısında avantaj elde etmesine ve Sünni görüşün yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca daha sonra Osmanlı Devletinde kurulan medreseler de Nizamiye medreselerini örnek alarak

kurulmuş ve gelişmiştir (Şahin, 2012: 95). Nizamülmülk 1074 yılında rasathane inşa etmiş, Celali takviminin geliştirilmesini sağlamış ve bilimin geliştirilmesi için uğramıştır (Gökcan, 2018: 28).

Selçuklular Hanefi mezhebine mensup olmakla beraber hakim oldukları bölgede şafi mezhebinin hakim olduğu görülmektedir. Nizamülmülk, Melikşah ve Alpaslan da devlette çalışmak için liyakatin yanında sadakatın de önemli olduğunu düşünmektedir. Sadakat için de Batıniler, gayrimüslimler ve Karmatilerin devlet görevinde çalışmalarına karşı çıkmışlardır (Keleş, 2009: 173; Nizamülmülk, 2022: 267-268). Nizamülmülk, bu konuyla ilgili de Alpaslan'ın Batini birini katip olarak atayan Erdem'e kızmasını örnek olarak göstermiştir. Alpaslan, Erdem'e önce bir sonra birkaç at kılından oluşan demet vermiş ve koparmasını istemiştir. Erdem bunları koparmıştır. Daha sonra çok sayıda at kılından oluşan demeti verdiğinde koparamamıştır. Alpaslan da az sayıda iken düşmanların tehlikesiz olduğunu ama çoğaldıklarında ise birleşerek devlet için tehlikeli olmaya başlayacaklarını ifade etmektedir. Ayrıca Hz. Ömer'in katibinin Hıristiyan olduğunu öğrendiği andaki tepkisi de diğer bir örnek olarak verilmiştir (Nizamülmülk, 2022: 232-237). Bir diğer örnek de Hz. Ömer'in Yahudi amili görevden almak istemesine karşın, ilk aşamada yeterli liyakatte birinin bulunamamasını konu edinmiştir. Sad Vakkas bu nedenle Yahudi'yi görevden alamamış ama Hz. Ömer'in "Yahudi Öldü" diye mektup yazması sonucu onu görevden alması ve yerine atanan Müslüman görevlinin de çok liyakatli çıkması anlatılmaktadır (Nizamülmülk, 2022: 245-246). İslam ekonomisi, liyakate önem vermekte ve işin ehline verilmesini önermektedir. Hz. Muhammed (SAV), Kabe'nin anahtarını bir müşrik olan Osman B. Talha'ya vermiştir (Dilek vd., 2019: 3197). Bu durum Müslüman bir inanca sahip Nizamülmülk'ün ekonomiyeye verdiği önemi göstermektedir.

Uzun süre vezirlik yapan Nizamülmülk; tecrübesi, zekası ve entelektüel birikimi ile doğru kararlar almış ve devletin genişlemesine katkı sağlamıştır. Tacü'l-mülk, Terken Hatun, Mezdü'l-mülk gibi isimler kendisini sultanın gözünden düşürmek için verilmişse de başarılı olamamış ve Melikşah kendisinden vazgeçememiştir. Hatta kendisine kızarak vezirlikten alma tehdidinde bulunan Melikşah'a vezirlik diviti ile sarığının Melikşah'ın tacı ile çok yakın bağlantılı olduğunu, kendisinin görevden alınması durumunda tacın da tehlikeye gireceğini söyleyerek cevap vermiştir (Canatan, 2009: 196-197). Bu olay bile Nizamülmülk'ün devlet teşkilatı ve ekonomik yapısı açısından neden önemli olduğunu anlatmaktadır. Ölümüne kadar da vezirlik görevini ifa etmiştir ve ölümünden kısa süre sonra Melikşah da vefat etmiştir. Nizamülmülk ve Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu Devletinin gerilemeye başlaması da büyük vezirin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Kömürçüoğlu ve Kömürçüoğlu, 2009: 53).

Nizamülmülk'ün iktisadî görüşleri incelenirken Selçuklu Devleti ekonomisini de dikkate almak gereklidir. Selçuklu Devletinde topraklar mülkiyet açısından dörde ayrılmaktadır. Bunlar; has arazisi, ikta, mülk ve vakıf arazileridir. İkta uygulaması ise Selçuklu devlet örgütlenmesinin temelini oluşturmaktaydı ve iktisadî açıdan önemli yapı taşlarından biriydi. İkta uygulamasına göre belirli bir toprağa ait gelirler beylere tahsis edilir ve karşılığında asker hazır bulundurması istenirdi. Devlet memurlarına verilen iktalar ise memurların görev süreleri ile sınırlıdır. Sultanın memuru görevden alması, azletmesi gibi durumlarda iktalar geri alınır. Mülk arazisi sahibi ise günümüzdeki mülk sahiplerinin hakkına sahipti, toprak elinden rızası dışında alınamaz, miras bırakabilir, hibe edebilir, bir vakıfa bağışlayabilirdi. Vakıf sistemi ise Selçuklu Devletinin sosyal devlet olmasını sağlayan unsurlardan biriydi (Ekiz, 2010: 13).

Kısaca Nizamülmülk'ün iktisadî düşünceleri üç nedenle önemlidir. Birincisi; kendisi devrin en başarılı bilim adamlarından ders almıştır ve devrin önemli entelektüellerinden biridir. İkincisi; sosyal ve doğa bilimlerinin de araştırıldığı, eğitiminin verildiği Nizamiye Medreselerinin kurucusudur. Nizamiye Medreselerinde diğer sosyal konular olduğu gibi iktisadî sorunlar da tartışılmaktadır. Üçüncüsü; Selçuklu Devletinin bir cihan devleti haline geldiği dönemde 29 yıl vezirlik yapmış ve devletin karşılaştığı iktisadî sorunların çözümünü sağlamıştır. Devlet yönetiminde ikta sistemi dahil olmak üzere pek çok yeniliğe imza atmıştır. Tural'a (2021: 99) göre Nizamülmülk öncesinde ve sonrasında iktisadî gelişmeler hakkında çalışan çok sayıda düşünür olmakla beraber Nizamülmülk'ün düşüncelerini fiiliyata dökmesi yönünden diğerlerinden farklılaştığı gözlenmektedir.

Nizamülmülk'ün düşüncelerinin önemi, bu düşüncelerini kaleme aldığı Siyasetname isimli eserini de önemli hale getirmektedir. Siyasetname, yükseliş dönemini yaşayan Selçuklu Devletinin yozlaşmaya karşı alacağı önlemleri ve karşılaşılan sorunların çözüm yollarını içermektedir (Forouzani and Pirouzan, 2017: 1375). Diğer siyasetnameler gibi Nizamülmülk'ün siyasetnamesi de dönemin hükümdarlarına tavsiyelerde bulunmak için yazılmış pratik ve önemli bir yapıttır (Süllü, 2017: 51-52). Siyasetname eseri önceleri 39 fasıl olarak yazılmış ancak daha sonra yapılan ilavelerle fasıl sayısı 51'e çıkmıştır (Şimşir, 2015: 71; Gökcan, 2018: 29). Siyasetname eserinde her bölüm

Nizamülmülk'ün görüşleri ile başlamakta, daha sonra bu görüşleri destekleyen tarihi olaylar ile tamamlanmaktadır. Siyasetname sadece Nizamülmülk yaşarken değil, vefatından sonra da Selçuklu ve Osmanlı Devlet yöneticilerini etkilemiştir (Canatan, 2009: 202). Siyasetname, Selçuklu Devletinin toplumsal ve iktisadî yapısının incelenmesine yardımcı olması itibarıyla de önemli bir eserdir.

Yöntem

Nizamülmülk'ün iktisadî görüşleri incelenirken Siyasetname eserinden ve Nizamülmülk hakkında yazılmış olan akademik çalışmalardan faydalanılmıştır. Bu eserlerden faydalanılarak vergiler, kamu harcamaları, mülkiyete bakış açısı ve kamu malları başlıkları altında inceleme yapılmıştır.

Vergiler

Verginin çok alınması halinde veya zamanından önce istenmesinin halkın zor duruma düşmesine neden olduğunu belirten Nizamülmülk, fazla vergi alan memurların ve buna göz yuman iktâ sahiplerinin cezalandırılması gerektiğini böylece diğer memurların da halka zulüm yapmaktan çekineceklerini ifade etmektedir. Hatta ona göre memurlar fakir olan kesimlere mümkün mertebe yardımcı olmalıdır (Canatan, 2009: 209). Nizamülmülk, kısaca vergi oranlarının halkı zor durumda bırakmayacak, buna karşılık devletin harcamalarını da karşılayacak optimum oranda belirlenmesi gerektiğini bildirmektedir (Şahin, 2021: 30).

Nizamülmülk'e göre vergi memurları, mahsullerini toplamamış olanlardan vergi istememelidir, zira eğer isterlerse halk elindeki malını ucuza satmak zorunda kalacak ve perişan olacaktır. Hatta fakirliğe düşen halka vergi memurları ödünç vermeli ve işlerini kolaylaştırmalıdır. Nizamülmülk örnek olarak 7 yıl kıtlık yaşanan Şah Kubat zamanını örnek göstermiş ve bu dönemde hububat stoklarının satıldığını ve hatta ihtiyaç sahiplerine yardım ve sadaka verildiğini örnek olarak göstermiştir (Nizamülmülk, 2022: 27). Nizamülmülk'ün devletin haddinden fazla vergi alınmasına karşı çıkması İbni Haldun gibi müslüman iktisatçıları, klasikler ve arz yanlı iktisatçılar ile benzer görüşlere sahip olduğunu göstermektedir (Dilek ve Fidan, 2022: 388-389). Zira Müslüman iktisatçılar, arz yanlı iktisatçılar ve klasikler vergi oranlarının aşırı yükselmesinin üretimi azaltacağını ve böylece vergi hasılatının da azalacağını düşünerek vergi oranlarının optimum oranda alınması gerektiğini ifade etmektedirler. 1970'li yılların Keynezyen iktisadi yaklaşımlarına karşı 1980'li yıllarda arz yanlı alternatif iktisat politikalarıyla "daha çok vergi indirimleri sayesinde üretim ve dolayısıyla vergi gelirleri olumlu yönde etkilenecektir" görüşü Laffer Eğrisi ile Amerikalı iktisatçı Arthur Laffer tarafından ön plana çıkarılmıştır. Oysa Laffer eğrisi olarak bilim dünyasına sunulan bu yaklaşım 14. yüzyılın Müslüman filozof İbn Haldun'un Mukaddime isimli eserinde "*Devletin başlangıç dönemlerinde vergilerin kişiler üzerindeki yükü hafiftir, ancak toplam olarak kayda değer miktardadır. Bunun sebebi dine uyan devletin yalnızca Şeriat'ın istediği yükümlülükleri yani zekât, haraç ve cizyeyi emretmesidir ki, bunların fertler üzerinde ağır bir yükü yoktur... Bunlar gözetilmesi gereken sınırlardır*" şeklinde dile getirerek; tarıma dayalı kırsal ekonomideki hayat standardı-vergi ilişkisinin çok çalışmayı teşvik ettiğini buna karşın yüksek hayat standardıyla birlikte giderek artan taleplerin tüccar, çiftçi ve zanaatkârdan ağır vergiler alınmasına neden olduğunu, dolayısıyla da üretimin ve kârın azalacağını ifade etmiştir (Rosenthal, 1996, 135; Laffer, 1981; Laffer, 2004)

Nizamülmülk, ihtiyaç sahibi kişilerden vergi alınmamasını, vergi memurlarının halka nazik ve iyi davranması gerektiğini, vergi memurlarından rahatsız olan halkın rahatlıkla hükümdara ulaşabilmesi gerektiğini bildirmektedir. Hükümdar haftada iki kez derdini anlatmak isteyen halkı dinlemelidir ki kendisine zulüm eden vergi memurları, tımar sahipleri ve yöneticilerden haberdar olsun ve gereken önlemleri alsın (Nizamülmülk, 2022: 17; Saidovich, 2021: 9-10). Bu görüşler de Nizamülmülk'ün devletin ekonomide çok etkin rol sahibi olmasına karşı olduğunu göstermektedir.

Nizamülmülk, devletin maliye kayıtlarının düzenli biçimde kayda alınması gerektiğini, tarih ve işlem yapan kişiler hakkında bilgilerin kaydedilmesi gerektiğini belirtmektedir. Devletin gelir ve giderlerinin kayda alınması maliye açısından önem arz etmektedir (Nizamülmülk, 2022: 343). Devlet; Hazine-i Asl ve Hazine-i Harç olmak üzere iki hazine tutmalı ve ani ortaya çıkabilecek harcamalar için kenarda para tutmalıdır (Nizamülmülk, 2022: 335). Siyasetname'de 23, 49 ve 51. fasıllar doğrudan hazine, bütçe ve maliye ile ilgilidir. Ayrıca vergi memurları, vezirler gizlice sürekli denetlenmelidir ve hatalı iş, yolsuzluk vb. yapanlar görevlerinden azledilmelidir. Böylece diğer memurlar da yolsuzluklara yeltenmeyeceklerdir. Nizamülmülk, yolsuzluk yapan vezirler ile ilgili Behrâm-ı Gûr ve veziri Rast Ruşen'in durumunu örnek göstermiştir. Behrâm-ı Gûr, kendisine vezirin ihanet ettiğini bir

çobandan duyduğu hikaye ile anlamıştır. Veziri Rast Ruşen'i azledince de daha önce vezirden korkarak padişaha şikayetlerini ifade edemeyen halk konuşmaya başlamış ve böylece vezirin halka yaptığı zulümler, halkın malına haksız yere el koyduğu, haksız yere mahpuslara insanları koyduğu anlaşılmıştır. Behrâm-ı Gûr, bu kadar çok zulüm yapıldığını öğrenince vezirin tüm mallarına el koyup bunu zulüm gören halka iade etmiş ve veziri de idam ettirmiştir (Nizamülmülk, 2022: 29-37). Bu örnek aslında Nizamülmülk'ün memurlarla ilgili iki görüşü hakkında fikir vermektedir. Birincisi; memurlar sürekli padişah tarafından denetlenmelidir. İkincisi ise memurlar devlet haricinde özel iş yapmamalıdır.

Nizamülmülk'ün Nizamiye medreselerini kurarken izlediği yol bize devletin ekonomiye müdahalesi konusunda fikir vermektedir. Birincisi; nizamiye medreselerini kurarken vakıf sistemini kullanmış yani medreselerin maliyetlerini devlet hazinesi karşılamamıştır. İkincisi; müderris atama yetkisi Nizamülmülk'te iken diğer yönetim yetkileri ise vakfın müteveli heyetine bırakılmıştır (Okumuşlar, 2008: 141).

Nizamülmülk'ün devlet yönetimine getirdiği önemli yeniliklerden biri de ikta sistemidir (Armağan, 2016: 90). Doğu Roma İmparatorluğu ve Büveyhi devletinden etkilenerek kurulan İkta sistemi sayesinde Türk ordu sistemi değişmiştir. Daha önce Türk devletlerinde aşiretlerden oluşan bir ordu anlayışı vardır. Bu dönemde ise maaşla çalışan ve tumar sahibi (toprak kullanımı) üzerine kurgulanmış bir ordu düzenine geçilmiştir. Bir başka ifadeyle düzenli ve merkeze bağlı bir ordu sistemi ortaya çıkmıştır (Canatan, 2009: 197). İkta sistemi aynı zamanda ülkenin refah düzeyinin yükselmesine de vesile olmuştur (Özmen, 2014: 205). Bu da aslında Nizamülmülk'ün bütçe açığı vermeyen, aşırı büyümemiş devletten yana olduğunun bir kanıtı olarak düşünülebilir.

İkta sisteminin zayıf yönü ise tumar sahibi olan kişilerin zaman içinde sahip olduğu yetkileri aşırı vergi toplama şeklinde kullanarak halka haksızlık ve zulüm yapmasıdır (Nizamülmülk, 2022: 41-42). Bu zulümler ise devletin zayıflamasına ve hatta parçalanmasına bile yol açabilmektedir (Canatan, 2009: 200). Nizamülmülk, Şah Kubat'ın oğlu olan Adil Nuşirevan'ın başından geçen bir olayı örnek göstermiştir. Adil Nuşirevan, bir emirinin zorla yaşlı bir kadının arazisini aldığını öğrenmiş ve bunu bir gulamı yollayarak doğrulattır. Sonra da bu uygulamayı yapan Emirini cezalandırmıştır. Araziyi yaşlı kadına geri vermiş ve ondan vergi alınmamasını emretmiştir (Nizamülmülk, 2022: 41-49). Nizamülmülk bu olayı anlatırken Adil Nuşirevan'ın örnek bir davranış sergilediğini belirtmiştir. Dolayısıyla bu anlatımıyla o, devletin halkı zora sokacak vergiler ve yönetimden kaçınması gerektiğini ifade etmektedir.

İktisadî ve beşerî konularda eleştirel fikirler ve tespitleriyle ön plana çıkan ve aynı zamanda da bilimsel sosyalizmin kurucusu olan Marx'ın vergi konusundaki yaklaşımları gözden kaçan bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en önemli sebebi ise 1848'de Wilhelm Wolff ile aynı dönemde aktivist olarak kampanya yürüten ve pek ön planda olmayan Marx'ın ilerleyen dönemlerde vergi politikaları üzerine düşüncelerini gazetecilik yaparken ve Paris'te tanıştığı Engels ile yazışmalarındaki mektuplarında dile getirmiş olmasıdır. Aslında Marx ve Engels'in vergi konusunda söylediği pek çok şey vardır. Hem sermaye hem de gelir üzerinden alınan artan oranlı vergiler, dolaylı vergilendirme yerine dolaysız vergilendirmenin tercih edilmesi, veraset vergisi, arazi değer vergisi, finansal işlemler üzerinden alınan vergiler ve dünya genelinde devlet maliyesi Marx ve Engels'in düşüncelerini ortaya koyduğu konular olmuştur (Ireland, 2019).

19. yüzyıl modern sömürgecilik arayışlarının, sanayileşme yarışlarının ve kapitalizmin şekillenmesi üçgeninde oldukça hareketli siyasî ve askerî gelişmelerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Kaçınılmaz olarak ekonomik gelişmeler de bu hareketlilikten etkilenmiştir. Amerika'da savaştan İngiltere ve Fransa'nın yaşadığı ekonomik olumsuzluklar kaçınılmaz olarak halka yüksek vergi ve diğer olumsuz ekonomik gelişmeler olarak yansımıştır. Marx, verginin hem yoksullar üzerindeki bir yük, hem de siyasî değişim için bir katalizör olması önceliğini kabul etmiştir (Holton, 1981: 834; Mandel, 2000: 35; Marx ve Engels: 2004: 89-91). 1847, 1857, 1866 ve 1873-96 yıllarında yaşanan dört mali kriz, Marx ve Engels'in 1839'dan 1890'ların başına kadar hem sermaye hem de emek üzerindeki artan oranlı vergileri kapsayan, çağdaş yankı uyandıran bir dizi kuralcı gözlemlerde bulunmuşlardır. Değişen siyasî ve askerî şartlara bağlı olarak şekillenen ekonomik yaklaşımlar her iki filozofun da vergi ile ilgili değişkenlik gösteren fikirler ortaya koymasına neden olmuştur (Marx, 2013: 89; Ireland, 2019). Bunlar, hem sermaye hem de gelir üzerindeki artan oranlı vergileri, dolaylı vergilendirme yerine doğrudan vergilendirmenin güçlü bir şekilde tercih edilmesini, veraset vergisini, arazi değer vergisini, finansal işlemler üzerindeki vergileri ve dünya genelindeki devlet maliyesini ve bunların itici güçlerini kapsamaktadır. Hatta hem kişisel (Marx tarafından) hem de kurumsal (Engels tarafından) vergi kaçakçılığının zımnen onaylanması bile söz konusudur (Ireland, 2019; Ağdemir, 2019).

Sonuç olarak Nizamülmülk'ün optimal vergi oranı yani düşük vergi oranı belirlenmesi konusunda klasikler ile benzer görüşlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sosyalizmde Marx ve Engels'in 1839'dan 1890'ların başına kadar değişkenlik gösteren bir fikri gelişim süreci yaşamış olsalar da genel anlamda üretim araçları mülkiyeti devlete ait olduğundan verginin anlamı kalmamaktadır.

Kamu Harcamaları

Nizamülmülk, saray harcamaları ile ilgilenen bir görevlinin olması gerektiğini ifade etmektedir (Nizamülmülk, 2022: 121). Devlet yeteri kadar harcama yapmalı, halk ile paylaşmalıdır. Bu durum için o, küfür ve batıl davasından vazgeçmeyen firavunun durumunu örnek göstermiştir. Hz. Musa'nın duasına rağmen Allah (cc) onu uzun süre helak etmemiştir. İnsanlara uzun süre cömertçe eklemek, gıda vermektен vazgeçene kadar da helak olmamıştır (Nizamülmülk, 2022: 186-187). Nizamülmülk, hükümdarın sarayda merasimler düzenlemesi gerektiğini belirtmektedir, çünkü bu tip etkinlikler hükümdarın haşmetini, gücünü ve zenginliğini göstermekte ve ona olan saygıyı artırmaktadır (Canatan, 2009: 205). Bu görüş ise İslam ekonomisinin lüks ve israfa karşı olma ilkesine muhalefet etmekte, diğer yandan maliye politikası yoluyla ekonomiyi canlandırılılabileceğini belirten Keynesyen ekonomiyle paralellik göstermektedir.

Nizamülmülk, halkın varlıklı olmayan kesimine de destek verilmesinin devletin varlığı açısından öneminin farkındadır. Ona göre hükümdar adil bir yönetim göstermeli ve yetkisini sosyal ve fakir olan kişilerden yana kullanmalıdır (Can, 2021: 110). Örneğin; Nizamiye medreseleri yeterince varlıklı olmayan ama zeki öğrencilerin eğitimini sağlayan, onlara yatacak yer, yiyecek ve burs sağlayan kurumlardı. Oysa o devirlerde bu medreselerin açılması öncesinde sadece zengin ailelerin çocukları eğitime ulaşabilmekteydi. Nizamülmülk, bu medreselerinin kurulması ve işletilmesinde vakıf sisteminden yararlanmıştı. Bir başka ifadeyle bu medreselerin devlet hazinesine yük bindirmesini önlemiştir (Okumuşlar, 2008: 141; Keleş, 2009: 172). Nizamülmülk, Beytülmal'dan ihtiyaç sahiplerine yardım yapan Harun Reşid ve karısını, aç anne ve çocuklarına yardım eden Hz. Ömer'i (Nizamülmülk, 2022: 207-211) örnek olarak göstermiştir.

Devletin ekonomideki rolünü kabul eden Nizamülmülk, kamu kesimine seçilen kişilerin kesinlikle hem sadakatli hem de liyakatli olması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca kamu kesiminin işsizliği azaltmak açısından taşıdığı önemin de farkındadır. İşsizlik, toplumun istikrarsız hale gelmesine ve devletin zayıflamasına neden olabilir. Bu nedenle devlet; aklilere, devletin ileri gelenlerinin çocuklarına, eşrafa iş vermelidir. İşsizliği azaltmak için bir kişiye birden fazla iş verilmesinin işsizliği artıracığı ve toplumun huzurunu bozacağını belirtmektedir (Nizamülmülk, 2022: 229-238). Günümüzde de sosyal huzursuzluğun arttığı ekonomik kriz dönemlerinde işsizlik oranlarının arttığı görülmektedir (Dilek ve Çolakoğlu, 2011: 1222-1223). Bu nedenle kamu kesiminde bir kişiye bir iş verilmeli ve verimlilik artırılmalıdır (Canatan, 2009: 212). Ayrıca liyakatsiz kişilerin iş sahibi olmaları ama dürüst insanların işsiz olmaları durumunda devlete düşman olacağı ve toplumsal barışın da sağlanamayacağı belirtilmektedir (Ateş ve Dağ, 2016: 12).

Devlet görevine liyakat sahibi ve sadık kişilerin seçilmesinden sonra onların yüksek maaş alması gerektiği de Nizamülmülk'ün üzerinde hassasiyetle durduğu konulardan biridir. Maaşlar yüksek olmakla beraber hükümdar tarafından ödenmelidir (Nizamülmülk, 2022: 141). Nizamülmülk, kadıların yeterince (yüksek) maaş alması gerektiğini, çünkü Müslümanların can ve mallarının kadıya ait olduğunu belirtmektedir (Nizamülmülk, 2022: 53).

Selçuklu Devleti, ticaret yolları üzerinde bulunduğundan ticaretin işlemlerine önem vermiştir. Bu amaçla kervansaraylar inşa etmiş, kervanların başına askerler vermiş ve zarara uğrayan kervan sahiplerine hazineден para ödemiştir (Ekiz, 2010: 14-15; Can, 2021: 29). Ülke içinde ve ticaret yolları üzerinden gerçekleştirilen ticaretin sağlamış olduğu müreffehlik nedeniyle Selçuklu Devletinin yükseliş döneminde toplum nezdinde uyguladığı vergileri düşük tuttuğu görülmektedir.

Devletin temel görevlerinden biri de dış güvenliği sağlamaktır ve askeriye harcancak paradan tasarruf yapılmamalıdır. Nizamülmülk'e göre bir kişi savunmaya harcanan parayı kısararak ekonomiyi düzeltmeyi öneriyorsa devletin yıkılmasını isteyen bir düşmandır (Canatan, 2009: 213, Nizamülmülk, 2022: 238-239). Emirler daima savaş teçhizat ve pusatlarını hazır tutmalıdır (Nizamülmülk, 2022: 199). Ordu ve iktâ sahibi olmayanların maaşlarının belli olması ve bu maaşların devlet hazinesince yani sultan tarafından verilmesi gereklidir (Ekiz, 2010: 22). Diğer yandan iç güvenlik için de devlet yeterli harcamayı yapmalı ve tasarrufa gitmemelidir. Ekonomik ve hukuki kaos ortamı ortaya çıkartmayı amaçlayan iç tehditlere karşı gerekli önlemleri

alacak istihbarat ağı kurulmalı ve gerekli harcamalar yapılmalıdır (Nizamülmülk, 2022: 193). Şimşir (2015: 76) istihbaratın Siyasetname eserinde önemli biçimde işlendiğini belirtmektedir. Hükümdarın istihbarat ağı sayesinde hatalı iş yapanları cezalandırması yoluyla başkalarının da hatalı iş yapmaları engellenecek ve toplumsal barış sağlanacaktır. Dolayısıyla Nizamülmülk'e göre istihbarat konusunda tasarrufa gidilmemelidir.

Siyasetname'de beşeri sermaye ve yetişmiş işgücünün öneminden bahsedilmektedir. Fahirü'd-devle zamanında nedensiz yere her gün bir dağa çıkan topluluk ortaya çıkmıştır. Araştırılınca bu topluluğun iş bulamadığı için Horasan'a göç etmek isteyen alimlerden oluştuğu ortaya çıkar ve Fahirü'd-devle bu kişilere birer iş tahsis eder, hediyeler verir (Nizamülmülk, 2022: 240-244). Süleyman bin Abdülmelik'in Belh şehriden vezir yapmak için Cafer Belmeki'yi getirmesinin anlatılması da Nizamülmülk'ün beşeri sermayeye verdiği önemi göstermektedir (Nizamülmülk, 2022: 248-253). Nizamülmülk'ün medreseler kurmasının bir gayesi de devlet görevleri için sadık ve liyakatli kişiler yetiştirilmesidir ki bu da beşeri sermaye ve eğitime bakış açısı hakkında fikir vermektedir. Günümüzde de orta gelir tuzağına yakalanmamak ve yüksek gelirli ülkelerden biri olmak için ülkelerin Ar-Ge ve inovasyona dolayısıyla beşeri sermayeye önem vermesi gerektiği ifade edilmektedir (Kesgingöz ve Dilek, 2016a: 659).

Neticede Nizamülmülk, devletin iç ve dış güvenlik gibi temel görevleri için harcama yapmasını önermektedir ki bu da klasikler, liberaller ile benzer görüşlerdir. Buna karşılık ihtiyaç sahiplerine yardım gibi sosyal harcamaların da yapılmasını savunmaktadır ve bu da sosyal devlet anlayışını savunanlar ile ortak paydasıdır. Bununla beraber devletin üretim yapması konusuna Siyasetname eserinde değinmemiştir. Selçuklu Devleti uygulamasında da hükümdarın üretime katılmadığı dikkate alınacak olursa devletin üretim yapmasına muhalif olma düşüncesi diğer Müslüman düşünürler ile de benzerlik göstermektedir.

Mülkiyete Bakış Açısı

Nizamülmülk, Kubad zamanında ortaya çıkan sahte peygamber Mezdek'in hikayesini anlatmakta ve Mezdek'in sahteciliklerinden bahsetmektedir. Mezdek isimli sahte peygamber pek çok kişiyi hatta Kubad'ı kandırması ancak Nuşirevan'ın aklı sayesinde yakalanmış ve idam edilmiştir (Nizamülmülk, 2022: 292). Mezdek'in mallarının ortak kullanıma açılması, mülkiyeti kabul etmemesi komünist ideoloji ile örtüşmektedir. Marxizmin Komünist Parti Manifestosu'nda "toprak mülkiyetinin kaldırılması ve bütün toprak rantlarının kamu yararına kullanılması; miras haklarının kaldırılması; mülteci ve isyancıların mülklerine el konulması; boş toprakların ekime açılması ve genel olarak toprağın, ortak bir plan uyarınca iyileştirilmesi" (Marx ve Friedrich, 1998: 37-38) mülkiyetin birikmesini ve devrini önlemek üzerine kararların varlığı mülkiyetin, ancak proletaryayı temsil eden devlete ait olacağını göstermektedir. Nizamülmülk, Mezdek'in görüşlerinin sapıklık olduğunu belirtmektedir ki bu da komünizme muhalefet ettiğinin, ortak mülkiyete karşı olduğunun göstergesidir. Zira Marxist anlayışta mülkiyet hakkı, tarihsel açıdan belirlenmiş bir toplumun doğaya sahip çıkmasından ibaret olduğu düşüncesini temel almaktadır. Bir başka ifadeyle mülkiyet hakkı, "bireyin ya da bir topluluğun üretim araçlarını ve üretim sonuçlarını kendi yetisi ile ve kendi yararına, belirli bir toplumun sınıfsal ilişkileri sistemine dayanarak ve bu sistemle uyumlu olarak, kullanılabilme hakkı" olarak anlaşılmıştır (Knapp, 1974: 371).

Halka, tüccara olan borçların zamanında ödenmesi, halkın bireysel mülkiyet edinmesine karşı durulmaması Nizamülmülk tarafından Siyasetname'de belirtilmektedir. Sultan Mahmud, oğlu Mesud'un bir tüccara olan borcunu ödemesi konusundan onu uyarmış ve hatta zorlamıştır ve ondan sonra Gazne ülkesine çok sayıda tüccar mal ve takı getirmiş ve ticareti canlandırmıştır (Nizamülmülk, 2022: 340-341). Bir başka örnek de Adudu'd-Devle'nin cezalandırdığı kadıya aittir. Kadı, bir gencin kendisine emanet ettiği altınları geri vermemiştir, Adudu'd-Devle de kadıdan bu altınları almış, geri vermemiş ve kadının rüşvetle elde ettiği servetini halka dağıtmıştır (Nizamülmülk, 2022: 101-111). Behrâm-ı Gûr'un cezalandırdığı vezir Rast Ruşen'in suçlarından biri de halkı haksız yere hapislere koyarak mal ve servetlerine el koymasındadır (Nizamülmülk, 2022: 33-35). Melikşah döneminde Horasan ve Maveraünnehir'de bireysel mülkiyete ait pamuklu ve yün dokumacılığı üretimi artmış ve dış ülkelere ihraç edilir hale gelmiştir. Gelişen şehirlerde deri işleme atölyeleri; demir, çini ve cam fırınlarının arttığı gözlenmiştir (Şahin, 2021: 30).

İkta sistemi Nizamülmülk'ün getirdiği yeniliklerden biridir ve Selçuklu Devleti sonrasında Osmanlı Devleti tarafından da benimsenmiş ve geliştirilerek Tımar sistemi adı ile uygulanmıştır (Ekiz, 2010: 13; Armağan, 2016: 90). İkta sisteminde devlet doğrudan bir toprağı kendisi işletmemekte ve asker yetiştirmesi karşılığında bir

komutana vermektedir. İktalar tam olarak bireysel mülkiyet diye değerlendirilemez, çünkü toprağı işleme hakkı devlet memuriyeti süresi ile kısıtlıdır ve miras bırakılamaz. Ama devletin kendisinin toprağı işlemek yerine başkasına vermesi devlet girişimciliğı yerine bireysel girişimciliğe daha olumlu bakıldığı biçiminde yorumlanabilir.

Nizamülmülk, devletin piyasaları denetlenmesini, muhtesiplerin terazi ve fiyatları denetleyerek esnafın halka zulüm yapmasının önlenmesini önermektedir (Canatan, 2009: 211) ki bu da Yapı-Davranış-Performans (SCP) analizi taraftarları ile görüşlerinin benzeştiğini göstermektedir (Fidan ve Dilek 2022: 108). Nizamülmülk, örnek olarak Gazne devletinde buğday stoklayan saray ekmekçibaşısının cezalandırılmasını vermektedir. Gazne devletinde ekmek bulmanın zora girmesinin sebepleri araştırılmış ve bunun müessibinin ekmekçibaşı olduğu anlaşılınca fillerin ayakları altına atılarak cezalandırılmıştır (Nizamülmülk, 2022: 58-59).

Mülkiyet açısından Nizamülmülk'ün görüşleri İbni Haldun gibi diğer Müslüman düşünürler ile benzeştiğini belirtmek mümkündür, zira İbni Haldun da devletin vatandaşlarının mülküne saldırması durumunda insanların mülk sahibi olma ve çalışma şevklerinin kırılacağını ifade etmektedir (Dilek ve Fidan, 2022: 386; Fidan ve Dilek, 2022: 111-115). Zira Nizamülmülk, Siyasetname'de hükümdarın, emirlerin ve devlet görevlilerinin tüccarlara olan borcunu zamanında ödemesi gerektiğı, malına haksız el konulmaması gerektiğı konusunu işlemiştir.

Kamu Malları Arzı-Vakıflar

Nizamülmülk'e göre devlet toplumun huzurunu sağlamalı, sulama kanalları, yollar, köprüler, şehirler, hisarlar, medreseler kurmalıdır (Canatan, 2009: 204; Saidovich, 2021: 9). Hükümdarın yeraltı suları için kanal açmak, köprüler inşa etmek, surları yükseltmek, medreseler inşa etmek gibi faaliyetleri yerine getirmesi kubbede hoş bir sada bırakması ve sevap kazanmasına neden olacaktır (Nizamülmülk, 2022: 12). Melikşah ve Sencer dönemlerinde Merv yakınlarındaki boş arazilere su kanalları açılmış ve ekilen arazilerin artırılması yoluyla ülkede istihdam ve vergi geliri artırılmış; şehirler gelişmiştir (Şahin, 2021: 29). Kalkınma süreçlerini inceleyen Rostow da “*Kalkışa Hazırlık*” ve “*Kalkış*” aşamalarında altyapı yatırımlarının (yol, su, elektrik vb) önemini kabul etmektedir (Rostow, 1999: 2-17; Kesgingöz ve Dilek ,2016b: 83).

Vakıflar, Selçuklu Devleti açısından çok önem taşıyan kurumlardan biridir (Ekiz, 2010: 13). İslam toplumlarında Hz. Muhammed (SAV)'in “*İnsanoğlu ölünce dünyadaki eylemleri sona erer ancak sadakayı cârîye, insanların yararlanacağı bilgi ve ardından dua edecek evlat bırakanların eylemleri sürer*” (Müslim, “Vasiyye” 14) hadisinde ifade ettiği gibi ahirete yönelik beklenti içinde Allah'ın rızasını kazanma anlayışı ön plana çıkmaktadır. Bu sayede; toplumdaki gelir eşitsizliğine bağlı oluşabilen zengin ve fakir arasındaki gelir farkını azaltma; sosyal ve ekonomik yapılanmanın devlet katkısı olmadan sürdürülebilir bir hareketlik içerisinde devamına yönelik sosyal bir yardımlaşma ruhunu aktive etme; kâr beklentisi yerine ahirete yönelik kazanç sağlama hedeflenerek hem birey için hem de toplum için kazanımlar elde edilmiş olmaktadır.

İslam toplumlarında yardımlaşma duygusunun bir göstergesi olarak tarihi süreç içerisinde vakıf uygulamaları medreseler (okul ve üniversiteler), hastaneler, aşevleri, yol, köprü, kervansaray, suyolları, mahalleye ait vergilerin ödenmesi, finans ihtiyacı içindeki yatırımcı ve girişimcinin ihtiyacının karşılanması gibi devlet sistemleri içinde ekonomik yapılanmanın ve kalkınmanın devamlılığına katkıda bulunmuştur. Bu katkı hemen hemen her alanda ihtiyaç sahibi olmayanların Allah rızası beklentisi içinde sahip olduğu zenginliği ihtiyaç sahiplerinin kullanımına tahsis etmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Vakıflar, sağlanan bunun gibi hizmetler sayesinde İslam'ın Anadolu'da ve Balkanlar'da yayılmasına katkı sağlamıştır (Çizakça, 2000; Çizakça, 2005: 21-32; Faroqhi, 1995). Nizamülmülk tarafından kurulan nizamiye medreseleri de vakıflar aracılığıyla finanse edilen kurumlardır ve böylece devlet bütçesine yük getirmemektedir.

Sonuç

Nizamülmülk, Selçuklu Devletinde Alpaslan ve Melikşah döneminde toplam 29 yıl vezirlik yapmış ve Selçuklu Devletinin iktisadi yönetimine biçim vermiş önemli bir vezirdir. Siyasetname isimli eseri de günümüzde bile bilim adamları ve siyasetçiler tarafından beğeni ile okunmaktadır. Nizamülmülk'ün Siyasetname isimli eserini yazma nedeni, hükümdarlara devlet yönetimi hakkında tavsiye vermektir ve bu nedenle Siyasetname eseri kamu maliyesi, kamu ekonomisine dair tavsiyeler içermektedir.

Siyasetname eserinin vergiler, kamu harcamaları, mülkiyete bakış açısı, kamu malları arzı konularında yapılan incelemeler sonucunda Nizamülmülk'ün iktisadi görüşlerinin İslam ekonomik sistemine önemli katkılar sağladığı düşüncesi kuvvetlenmektedir. Nizamülmülk'e göre ideal hükümdar, Hz. Muhammed (sav) sünnet ve hadisleri ile Kuran-ı Kerim ayetlerine göre amel işlemelidir ki bu da Nizamülmülk'ün İslam'a ve O'nun ekonomik sistemine yatkınlığının bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vergilerin aşırı alınmaması gerektiğini Nizamülmülk hem İbni Haldun hem de Adam Smith, Arthur Laffer gibi batılı iktisatçılardan yüzyıllar önce dile getirmiştir. Düşük vergi oranları bakımından Nizamülmülk'ün İslam ekonomisi ve klasik iktisatçılar ile benzer fikirlere sahip olduğu görülmüştür.

Klasik iktisatçılar, devletin temel iç ve dış güvenlik, adalet gibi temel görevleri için kamu harcamaları yapılması gerektiğini ama bunun dışında kamu harcamaları yapılmaması gerektiğini belirtmektedirler. Nizamülmülk de iç ve dış güvenlik için ordu, istihbarat gibi alanlara harcama yapılması gerektiğini söylemektedir. Ancak Nizamülmülk aynı zamanda ihtiyacı olanlara devletin yardım etmesi, âlimlere görev verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu görüşler de maliye politikalarını (özellikle talep eksikliği durumlarında) savunan Keynesçi görüşler ve ihtiyacı olanlara destek verilmesi gerektiğini savunan İslam iktisatçılarının görüşleri ile benzerdir. Yollar, bentler, su kanalları gibi altyapı yatırımlarının devletçe üstlenilmesi, sosyal görevler üstlenen vakıfların kurulması ve desteklenmesi gibi hususlar da İslam ekonomisi ile Nizamülmülk'ün görüşlerinin benzediği noktalardır.

Sosyalizm ile Nizamülmülk'ün görüşlerinin önemli ölçüde ayrıştığı nokta kamusal mülkiyet konusundadır. Şahin'de Selçuklu Devleti döneminde de var olan malların topluma ait olmasını savunan sosyalist sistem ile Nizamülmülk'ün görüşlerinin birbirine zıt olduğu fikrine katılmaktadır. Çalışmamız Nizamülmülk'ün Siyasetname eseri kaynak alınarak ve incelenerek iktisadi görüşlerinin değerlendirilmesine dayanmaktadır. Ancak Selçuklu Devleti ekonomik sistemi, diğer yazılı belgeler ve kaynaklar taranarak Nizamülmülk'ün iktisadi görüşlerinin incelenmesine yönelik akademik çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynakça

- Ağdemir, Z. (2019). Marx, Engels ve Vergiler. *Fiscaoeconomia*, 3 (spec. 1), 111-128.
- Anzar, U. (2003). Islamic education: A brief history of madrassas with comments on curricula and current pedagogical practices. Paper for the University of Vermont, Environmental Programme, 55.
- Armağan, V. (2016). Yusuf Has Hacıp, Nizam'ül Mülk ve Koçi Bey Örneğinden Hareketle Türk Kamu Yönetiminde Türk Yönetim Mirasının İzlerini Sürmek. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 8(4), 86-99.
- Ateş, H., & Dağ, B. (2016). 'Siyasetnamelerde Kamu Yönetimi ve Kamu Yöneticileri ile İlgili Sorun Tespitleri ve Tavsiyeler: Karşılaştırmalı bir İnceleme. *Akademik Bilim Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 1-15.
- Can, S. (2021). Nizamülmülk'ün Devlet-i Ebed Müddet Ekseninde Daire-i Adliye Temelli İdeal Sultan Tasavvuru. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Studies*, 8, 105-114.
- Canatan, K. (2009). Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak "Siyasetname"-Büyük Devlet Adamı Nizamülmülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine. *Turkish Studies*, 4 (7), 194-220.
- Çizakça, M. (2000). *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Century to the Present*. İstanbul: Bogazici University Press.
- Çizakça, M. (2005). "Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları", İstanbul: TÜSEV Yayınları.
- Dhia'Athifa, R., & Ghozali, M. (2018). Pemikiran Nizam al-mulk (1018 m-1092 m) Dalam Ekonomi Islam. *Islamika: Jurnal Ilmu-Ilmu Keislaman*, 18(01), 85-93.
- Dilek, S, Özdirek, R., & Kesgingöz, H. (2019). Kayırmacılık Kavramının İslam Ekonomisi Bağlamında İncelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8 (4), 3186-3210.
- Dilek, S., & Çolakoğlu, N. (2011). The Relationship Between Income and Consumption After Global Financial Crisis. *China-USA Business Review*. 10(12), 1221-1230.

- Dilek, S., & Fidan, M. (2022). Mukaddime'nin İktisat Okulları Bağlamında Değerlendirilmesi. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(2), 379-397.
- Ekiz, C. (2010). Siyasetname'de Yönetim Sorunsalı. *Amme İdaresi Dergisi*, 43(4), 1-31.
- Faroqhi, S. (1995). *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Fidan, M., & Dilek, S. (2022). Devletin ekonomideki rolünün İslam iktisatçıları ile klasik iktisatçıların bakış açılarına göre değerlendirilmesi. *Asia Minor Studies*, 10(1), 105-121.
- Forouzani, S., & Pirouzan, H. (2017). A Critical Study on Components of Political Thought in Amir Adel tale by Nizam al-Mulk. *Journal of History Culture and Art Research*, 6(4), 1374-1384. doi:http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i4.1029
- Gökcan, Ö. (2018). Machiavelli ve Nizamülmülk'te Devlet Yönetimi: Hükümdar (Prens) ve Siyasetname Üzerine Karşılaştırmalı bir Analiz. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 25-47.
- Göksoy, S. (2017). Ethical Principles in Nizam Al-Mulk's Siyasetname Book in Terms of Turkish Management History. *Journal of Pedagogical Research*, 1(1), 77-82.
- Holton, R. J. (1981). Marksist Theories of Social Change and the Transition from Feudalism to Capitalism. *Theory of Society*, 10 (6), 833-867.
- Ireland, D. (2019). What Marxist tax policies actually look like. *Historical materialism*, 27(2), 188-221.
- Jafri, S. W. H. (1990). A Comparative Study of Political Ideas of Nizam-ul Mulk Tusi and Abul Hasan al-maward. Department of Political Science Aligarh Muslim University Aligarh (India). Thesis in Doctor of Philosophy in Political Sciences. Supervisor: Prof.Dr. S.A.H. Haqqi.
- Keleş, M. R. (2009). Eyyubi Devleti'nin Kuruluş ve Büyümesinde Nizamiye Medreselerinin Etkin Rolü. *Kültür ve Sanat Tarihi:Artikel Akademi*.
- Kesgingöz, H., & Dilek, S. (2016a). Middle Income Trap and Turkey. *The Empirical Economics Letters*, 15(7), 658-666.
- Kesgingöz, H., & Dilek, S. (2016b). Investigation of TR82 region according to the growth stages of Rostow. *Asian Journal of Economic Modelling*, 4(4), 180-189.
- Knapp, V. (1974). *Sosyalist Ülkelerde Mülkiyet*, (S. Kaneti, Çev.). *Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Hüseyin Nail Kubalı'ya Armağan, 8(11), 371-382.
- Kömürcüoğlu, M., & Kömürcüoğlu, Ş. (2009). Güç ve Adalet Arasında Bir Devlet Adamı: Nizamülmülk ve Siyasetname'si. *İlem Yıllık Düşünce & Araştırma Dergisi*, 4(4), 43-66.
- Laffer, A. B. (1981). Government exactions and revenue deficiencies. *Cato Journal*, 1(1), 1-21.
- Laffer, A. B. (2004). The Laffer curve: Past, present, and future. *Background*, 1765(1), 1-16.
- Mandel, E. (2000). *Marks'ın İktisadi Düşüncesinin Oluşumu*. İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Marx, K., & Engels, F. (1998). *Komünist Parti Manifestosu (Komünist Manifesto)*. (M. Erdost, Çev.). Ankara: Sol yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2004 [1845]). *Alman İdeolojisi*. (S. Belli, Çev.). İstanbul: Sol Yayınları.
- Mearman, A. (2007). Teaching *Heterodox Economics Concept*, *The Handbook for Economics Lecturers*. The Economics Network, 1-40.
- Morsalpour, M. (2017). Reflection of Iranian Governance Pattern in Khaje Nizam Al-Mulks' Siyâsat-Nâma. *The International Journal of Humanities*, 24(4), 43-57.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc (1981). *el-Camiu's-Sahîh*, I-III., (thk, M.Fuad Abdülbaki), İstanbul: Ofset.

- Nizamülmülk (2022). Siyasetname. (M.T. Ayar, Çev.). Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Okumuşlar, M. (2008). Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi. *Marife*, 8(1), 137-148.
- Özmen, A. (2014). Siyasetname’de Yönetim Felsefesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*. s. 203-218.
- Polanyi, K. (1962). *The Great Transformation*. 3. b. Boston, ABD: Beacon.
- Rosenthal, E. I. J. (1996), Ortaçağ’da İslam Siyaset Düşüncesi, (A. Çaksu, Çev.), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Rostow, W. W. (1999). İktisadi Gelişmenin Merhaleleri: Komünist Olmayan Bir Manifesto. (E. Güngör, Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Saidovich, R. S. (2021). Nizam-Ul-Mulk and the problem of regularity and Social Justice. *Central Asian Journal of Social Sciences and History*, 2(3), 8-12.
- Sikand, Y. (2004). Reforming the Indian madrassas: contemporary Muslim voices. *Religious radicalism and security in South Asia*, 117-143.
- Süllü, Z. (2017). Siyasal İletişim Açısından Tarihi Metinler Olarak Selçuklu ve Osmanlı dönemi Siyasetnameleri: Nizam’ül mülk’ün Siyasetnamesi ve Koçi Bey Risalesi Bağlamında Siyasal İletişimin Tarihsel Kökenleri. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 2(1), 47-62.
- Şahin, F. N. (2021). Nizamülmülk ve İktisadi Fikirleri, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 25-36.
- Şahin, H. (2012). Osmanlı Medreselerinde İktisat Eğitimi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9(20), 93-102.
- Şen, A. T. (2022). Nizamülmülk Fikirleri Işığında Türk-İslam Tipi Yönetim Modeli Ölçeği. *Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme ABD Doktora Tezi*. Danışman: Fatma Zehra Tan.
- Şimşir, M. (2015). Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlk eve Yöntemleri. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 17 (28), 68-79.
- Tural, M. (2021). Orta Çağ’ın Batı ve Doğu’sunda İki Devlet Adamı: Alcuin (ö.804) ve Nizamü’l Mülk (ö.1092). *Tarihçi*, 1(1), 79-111.

EXTENDED SUMMARY

The concept expressed as economics or economy is a concept that has been shaped by human beings, especially their needs, from the past to the present. Even before it was accepted as a science in Europe, the concept of economics or economy was used under different applications. As a branch of science, views and thoughts on economics or economy have been expressed through different schools at different times. Therefore, with the influence of colonialism, the European and his economic teachings, which began to be accepted as noble, rich, knowledgeable, powerful and knowing the truth of everything, were predominantly shaped on this understanding, and "mainstream economics schools" dominated 95% of the economics teaching. However, the inadequacy of the mainstream teachings against today's socio-economic developments and their inability to answer the problems make new searches inevitable. The effects of the economic approaches, which we can express as the Islamic world and which are enriched and synthesized with different cultural accumulations in wide geographies, and the examples of practices belonging to the economic richness that the world has had from the past, are getting stronger. This rich accumulation sometimes affects thinkers in countries such as Europe and America, increasing the popularity of opposing economic views called heterodox and post-autistic economics.

The Great Seljuk Vizier Nizamülmülk, in his work titled "Siyasetname", gave examples of the practical life practices of the ideas produced for the welfare of the society within the scope of an understanding of the human-centered understanding of the administrators who have the philosophy of the state, where the understanding of responsibility towards the creator is essential. Nizamülmülk served as the vizier of Alpaslan and Melikşah in the Seljuk State for a long time and is an important figure in Turkish political history. His thoughts also influenced the Seljuk and Ottoman state administrators after him.

The Wealth of Nations, which is considered the first economics book in Europe, was written by Adam Smith. However, it was seen that eastern scientists such as Ibn Khaldun, Imam Ghazali, and Ibn Taymiyya had expressed similar views on economics long before him. Neglecting the contributions of Muslim scientists to the science of economics is an important deficiency in terms of economics. Our study will begin with the consideration of the importance of Nizamülmülk in terms of political and economic sciences.

With the support of his father, he received a good education in important science centers such as Tus, Aleppo, Isfahan, Nishapur and Baghdad. Important scholars of the period (Ebu'l-Feth bin İsmail el-Halebi, Muhammed bin Ali bin Muhammed etc.) made scientific contributions to him. His brother Ebu'l-Kasim was one of the important scientists of the time. In short, Nizamülmülk became an intellectual with knowledge of Greek, Indian, Chinese, Arab, Persian, Turkish culture and civilization thanks to the good education he received.

During the time that Nizamülmülk served as a vizier for 29 years, the Great Seljuk state grew and even became a world state. His real name is Ebu Ali Kıvamuddin Hasan bin Ali bin İshak et-Tusi, but he was given the nicknames "Nizamülmülk" and "Kıvamu'd-Devle" by the caliph Kaim bi-Emrillah. Nizamülmülk, who received a good education, established the Nizamiye madrasas (Baghdad, Belh, Nishapur, Herat, Isfahan, Basra, Merv, Amül, Mosul) that provided the education of Muslims. Nizamiye madrasahs helped the Ahl as-Sunnah thought to gain an advantage over the Shiite thought and spread the Sunni view.

While examining the economic views of Nizamülmülk, it is necessary to take into account the economy of the Seljuk State. In the Seljuk State, lands are divided into four in terms of ownership. These; private land, ikta, property and foundation lands. The practice of iqta formed the basis of the Seljuk state organization and was one of the economically important building blocks. Nizamülmülk, the author of the policy, states that if the tax is taken too much or demanded before time, the people are in a difficult situation. It is stated that the civil servants who take excessive taxes and the ikta owners who turn a blind eye to it should be punished, so that other officials will refrain from persecuting the public. Nizamülmülk's opposition to excessive taxation of the state shows that Ibn Khaldun had similar views with Islamic economists, the classics and supply-side economists. These views show that Nizamülmülk is against the state to have a very active role in the economy. It is understood that Nizamülmülk has similar views with the classical and Islamic economists on the determination of the optimal tax rate, that is, the low tax rate. In socialism, on the other hand, since the ownership of the means of production belongs to the state, the tax has no meaning. Nizamülmülk states that there should be an official who takes care of the palace expenditures. The government should spend enough and share it with the people. Nizamülmülk, ceremony in the ruler's palace.